

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

KOJIM SU JEZIKOM PISANA IZDANJA HRVATSKIH PROTESTANATA? PRILOG ODREĐENJU *-IZAMA*¹

Ivana Eterović

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku
isankovi@ffzg.hr

U svojoj kapitalnoj studiji o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca iz 1916. godine Franjo Fancev piše da je u njihovim izdanjima riječ većinom o primorskome i istarskome čakavskom govoru. Takvo će se jezično određenje više-manje prenositi u filološkim radovima sve do druge polovice 20. stoljeća, kada se jezik hrvatskih protestanata počinje ubrajati u hibridnu ili tronarječnu književnojezičnu koncepciju na temelju izdvojenih jezičnih značajki koje ukazuju na supostojanje čakavskih, štokavskih i kajkavskih, odnosno slovenskih elemenata. Ipak, u recentnim je istraživanjima naglašeno da status elemenata triju narječja nije ni jednak ni ravnopravan te da pojedini *-izmi* imaju tek simbolično značenje – otvaranja prema širem prostoru njihovih govornika. Na tragu se tih istraživanja u ovome radu detaljnije propituje održivost teze o tronarječnosti književnoga jezika hrvatskih protestanata, odnosno nastoji preciznije odrediti vrsta, tip i udio zabilježenih *-izama*.

Ključne riječi: hrvatski jezik, 16. stoljeće, reformacija, povijesna dijalektologija

1. Uvod

Godine 1916. objavljena je kapitalna studija o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca 16. stoljeća Franje Fanceva (1916a, 1916b). U njoj je istražio jezik sedamnaest njihovih izdanja, pri čemu su njegov korpus činila sljedeća djela (1916a: 147–148): glagoljičko i ćiriličko izdanje *Katekizma* (1561.), ćiriličko izdanje *Table za dicu* (1561.), prvi dio glagoljičkoga i oba dijela ćiriličkoga izdanja Novoga zavjeta (1562., 1563.), *Artikuli* (1562.), glagoljičko i drugi dio latiničkoga izdanja *Postile*

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. st.* (Hrvatska zaklada za znanost, IP-2014-09-6415, 2015.–2019.).

(1562., 1568.), *Razumni nauci* (1562.), *Bramba* (1564.), *Crikveni ordinalic* (1564.), glagoljičko i latiničko izdanje *Spovidi* (1564.), *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko* (1564./1565.), *Beneficium Christi* (1565.), *Razgovaranje meju papistu i jednim lutera- nom* (1555.), *Edna kratka summa* (1563.).

Fancevljevu studiju prvi su prikazali Miloš S. Moskovljević u *Prilozima za knji- ževnost, jezik, istoriju i folklor* (1921) i Aleksandar Belić u *Južnoslovenskome filologu* (1922/1923). Moskovljević priznaje Fancevu uloženi velik trud, no zamjera mu da pojedina objašnjenja nisu uvjerljiva, odnosno pojedine pojave dovoljno objašnjene (1921: 264–265).² Belić „radosno“ pozdravlja njezino objavljivanje jer je broj detalj- nih studija posvećenih jeziku jednoga spomenika ili skupine sličnih spomenika u to vrijeme još malen, ocjenjujući da je Fancev uspio dati jasnu sliku jezika hrvatskih protestantskih pisaca te da njegova studija može biti korisnim uvodom u njihova buduća istraživanja (1922/1923: 192, 195). Ujedno naglašava da je riječ o veoma nezahvalnu pothvatu jer su u tim izdanjima zastupljeni brojni i različiti utjecaji, koje je vrlo teško međusobno razlučiti (1922/1923: 192).

Suvremena filologija upozorila je na nužnost povratka opsežnu korpusu koji su hrvatski protestanti ostavili, odnosno ponovnoga čitanja i sustavnih istraživanja hrvatskih protestantskih izdanja, a tako i revidiranja pojedinih tvrdnji u Fancevlje- voj studiji o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca 16. stoljeća.³ Prije svega valja ista- knuti kako nam je danas omogućen znatno bolji uvid u povijest hrvatskoga jezika predstandardnoga razdoblja zahvaljujući ne samo velikom broju objavljenih faksimila, pretisaka, transliteracija i transkripcija glagoljičkih, ćiriličkih i latiničkih tekstova nego i brojnim radovima i studijama koje su ih postavile u svoj fokus, a kojima Fancev nije raspolagao.⁴ Među njima je posljednjih godina osobito zamjetan snažan interes

² Moskovljević je Fancevu prigovorio i da „neke pojave nisu [...] upoređene sa živim govorom, t.j. nisu fiksirane, lokalizovane.“ (1921: 265) S obzirom na sve ono što (ne) znamo o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca, to nije ni bilo opravdano očekivati.

³ Usp. npr. sljedeće opaske: „Izvanredni rad Franje Fanceva o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca jedan je od velikih dosegâ hrvatske jezikoslovne kroatistike. Ipak, naše vrijeme moralo bi ponudi- ti cjelovit, na suvremenim teorijskim teorijama zasnovan i novim podacima obogaćeni opis jezika hrvatskih protestantskih izdanja.“ (Damjanović 2014: 129) ili „Fancevljeva i druga dostignuća bit će u takvu poslu od nemjerljive koristi, ali ne smiju se držati konačnom riječju kojoj nisu potrebne dopune i preispitivanja.“ (Damjanović 2014: 141) te „Fancevljeva studija o jeziku, koja donosi obilje građe, ali i pojedine načelne tvrdnje, objavljena je prije skoro sto godina“ (Čupković 2010b: 2). Tako će i Josip Lisac ocijeniti da Fancevljeve interpretacije jezičnih pojava nisu uvijek podjednako uspjele, ali da su većinom „na solidnoj razini“ (1997: 146; 1998: 94).

⁴ Primjerice jedna od Fancevljevih pretpostavki koju danas možemo sa sigurnošću odbaciti ona je u vezi sa zabilježenim primjerom *rrm-*, koji tumači u osnovi kao hiperkorektorski postupak, koji bi lik hrvatski protestanti rabili analogijom prema slovenskome jeziku uslijed promjene u pisanju

za raznolikost hrvatskoga književnojezičnog oblikovanja u 16. stoljeću. Na tragu je tih nastojanja i ovaj rad, čijim je osnovnim ciljem ponajprije potaknuti preispitivanje pojedinih teza koje se provlače kroz literaturu o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca tijekom posljednjih stotinjak godina. Pritom je temeljno pitanje – kojim su jezikom pisana izdanja hrvatskih protestanata.

2. Jezik izdanja hrvatskih protestantskih pisaca 16. stoljeća

Franjo Bučar ubraja hrvatska protestantska izdanja u „čisto narodne čakavske spomenike 16. stoljeća“, no naglašava da to nije „čisti istarski dijalekt“ s obzirom na to da su u prevodilačkome poduhvatu sudjelovali mnogi,⁵ stoga valja računati ne samo s utjecajem prevoditelja već i korektora ili pak slagara⁶ (Bučar 1910: 214–215; usp. Belić 1922/1923: 192–193).

Franjo Fancev piše o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca već u dvama pismima Vatroslavu Jagiću iz 1913. godine. U pismu od 11. kolovoza 1913. ističe kako je „jezik u svim knjigama više manje jedinstven s najglavnijim osobinama ondašnjih čakavskih govora s jakim utjecajem starijih crkvenih knjiga i tu i tamo koji u leksikonu ili u oblicima slovenskih uzora.“ (Nav. prema Jembrih 1998: 311.) U pismu od 6. listopada 1913. svjedoči o tome koliko se namučio prilikom opisa jezika hrvatskih protestanata, u prvome redu s obzirom na njegovu neujednačenost: „Malo nespretnošću ali najviše nejedinstvom jezika u ranim izdanjima toliko sam se izmučio, da sam po nekoliko puta htio sve baciti. Jezik je u glavnom čakavski ikavski govor Istre i hrv. Primorja, ali je dosta jak i utjecaj crkvenoga jezika. Samo gdje koja osobina pokazuje i na utjecaj drugih govora, a osobito u jeziku ‘Razumnih nauka’ ima pojava, kojih u drugim nema nikako.“ (Nav. prema Jembrih 1998: 313.) Naposljetku će u objavljenoj studiji zaključiti da je riječ većinom o primorskome i istarskome

samoglasnoga /r/ s popratnim vokalom u lik bez popratnoga vokala („pogrešno izvođenje“), nakon uočavanja da slovenskom *er* odgovara hrvatsko *r* i obratno, pa bi tako postupili i u ovome slučaju (Fancev 1916a: 164, 193). Takvih primjera nalazimo međutim i u *Misalu bruačkome* Šimuna Kožičića Benje iz 1531. godine (Ceković, Eterović, Kuštović i Žagar 2016), gdje nema nikakvih razloga da se to pripíše utjecaju slovenskoga jezika. Dodajmo kao zanimljivost i to da hrvatske protestante povezuju s Kožičićem i drugi jezični elementi, npr. veznik *akos*, koji je zabilježen samo u tim dvjema književnojezičnim koncepcijama (Fancev 1916a: 195; Kovačević 2015: 203). Neuočenim je pak dosad ostalo da *akosi* dolazi i u *Lekcionaru Bernardina Splićanina*. Zahvaljujem Vuku Tadiji Barbariću što me je na to upozorio.

⁵ Zato će Belić nazvati jezik tih izdanja *kolektivnim radovima* (Belić 1922/1923: 192).

⁶ Bučar navodi kako je tada bilo uobičajeno da i slagari mijenjaju jezik (1910: 214).

čakavskom govoru, „imajući bar u tragovima sve osobine starijih a i današnjih govora tih krajeva“ (1916a: 158).

Fancevljevo određenje jezika prenosi i Miloš S. Moskovljević u svojem prikazu (1921: 262). Na temelju Fancevljeve studije Aleksandar Belić ističe pak da je osnova jezika hrvatskih protestantskih izdanja sjeverozapadna čakavština Hrvatskoga primorja i središnje Istre „u smešanom obliku“, koja je primarno ekavska (kao u Konzulovu rodnome kraju), ali znatno ikavizirana, što Belić pripisuje utjecaju različitih sudionika u prevodilačkome pothvatu, a možda posebno korektora (1922/1923: 193).⁷ Na istome mjestu napominje da je samo u maloj mjeri zastupljen utjecaj dalmatinske čakavštine i štokavštine. Budući da valja računati s brojnim utjecajima, Belić naziva njihov jezik *veoma šarenim* (1922/1923: 193).

Pozivajući se na Bučara i Fanceva, Matija Murko ponavlja da je jezik hrvatskih protestanata utemeljen uglavnom na čakavštini Istre i Dalmacije, no s primjesom štokavskoga narječja, ističući i jake slovenske utjecaje u prvim prijevodima;⁸ ujedno naglašava da nije riječ o čistu narodnome govoru Istre, Hrvatskoga primorja i sjeverne Dalmacije jer je u njemu snažno zastupljen i utjecaj južne čakavštine (unesen preko prvoga ili drugoga izdanja *Lekcionara Bernardina Splićanina* kao osnovnoga predloška), crkvenoslavenskoga i slovenskoga jezika (1927: 20–21).

⁷ U skladu sa svojim temeljnim preokupacijama, jezik hrvatskih protestantskih izdanja Belić nije smatrao zanimljivim jer ne predstavlja vjerno čakavštinu pojedinoga mjesta ili kraja (1922/1923: 192, 194).

⁸ Slovenski utjecaj u hrvatskim protestantskim izdanjima nije sustavno istražen. Dosad je primjerice uočen u sporadičnoj uporabi pokazne zamjenice u *Artikulima* na mjestu gdje dolazi i u slovenskome izdanju kao germanizam (Vidić 1898: 124), zatim u sadržaju i strukturi rubnih suma u prijevodu Novoga zavjeta, što se posebno dobro vidi u pogreškama uslijed pogrešna razumijevanja slovenskoga teksta (Polović 1908: 59–62; Bučar 1910: 216–217). Tragovima slovenskoga predloška smatraju se nastavci *-iga* u G jd. i *-imu* u D jd. zamjeničke i pridjevske deklinacije muškoga i srednjega roda (Fancev 1916b: 21–22; Belić 1922/1923: 194), no pritom je nužan oprez jer su takvi nastavci primjerice zabilježeni i u nekim bužetskim te zapadnim gorskokotarskim kajkavskim govorima (Lukežić 1998: 140–141). Slovenskom utjecaju pripisivala se i dvojina (usp. npr. Vidić 1898: 124; Polović 1908: 61; Bučar 1910: 218–219; Belić 1922/1923: 194), iako se u najnovijim istraživanjima afirmira Fancevljevo uvjerenje da je riječ o crkvenoslavenskome utjecaju (usp. Fancev 1916a: 94–95; Blažević Krezić 2020). Moskovljević smatra da utjecaj slovenskoga jezika valja ipak dopustiti u većoj mjeri nego što je to činio Fancev, no pritom pretjeruje usporedbom Fancevljeve sklonosti da potencijalne slovenizme protumači iz primarnoga, čakavskoga sustava s antagonizmom između Slovenca Trubara i Hrvata Dalmatina (1921: 264). Bučarova tvrdnja kako su Konzul i Dalmatin *zadržali* mnoge slovenske riječi osobito je vrijedna preispitivanja jer su sjeverozapadni čakavski (i kajkavski) govori u prošlosti vjerojatno dijelili još više leksičkoga blaga sa susjednim slovenskim govorima, iako ni sam Bučar ne isključuje mogućnost da su se neke od tih riječi rabile i u Konzulovu rodnom kraju (Bučar 1910: 214; usp. i Čupković 2010a: 222, bilj. 25).

Josip Vončina svrstava jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. stoljeća u hibridni književnojezični tip, čiji početak datira u početak 15., a kraj u konac 17. stoljeća (1988: 191). Smatra da njihov „pokušaj“ stvaranja tronarječnoga književnog jezika nije mogao uspjeti jer hrvatski protestanti nisu dovoljno dobro poznavali jezičnu situaciju na južnoslavenskome prostoru, a tako ni štokavske govore, posebice imamo li na umu koliko je širok prostor tada bio pod turskom okupacijom (1977: 193). Premda i sam ističe kako je uključivanje jezičnih elemenata različite dijalekatne/narječne pripadnosti obilježje starije hrvatske književnosti uopće, a tako i hrvatskih čakavskih pisaca 16. stoljeća,⁹ Vončina smatra da valja govoriti o posebnome književnojezičnom tipu onda kada se njime teži svjesno postići prihvaćenost, odnosno osigurati razumljivost na što širem području, a koji se književnojezični tip određuje na temelju sljedećih kriterija (Vončina 1988: 187, 191–192): svjesna težnja stvaranja pisanoga jezika uključivanjem još jednoga pored temeljnoga narječja;¹⁰ ravnopravna, slobodna distribucija jezičnih podataka netemeljnoga narječja; jasno izražena tendencija za postizanjem razumljivosti na što širem prostoru;¹¹ spoj narječja kao prava dijalekatna podloga (traženje modela i oslonca u interdijalektu formiranu u pokupskoj regiji, odnosno široj okolici Ozlja).¹²

Josip Lisac naglašava da su hrvatski protestanti utemeljili književni jezik na narodnoj osnovici, priklanjajući se mišljenju da je riječ o hibridnoj koncepciji književnoga jezika, koja se otvarala i štokavskoj stilizaciji (1997: 148; 1998: 95). Josip Bratulić i Gordana Čupković također prihvaćaju Vončinino svrstavanje jezika hrvatskih protestanata u hibridni književnojezični tip, no Bratulić se zalaže za uporabu termina *tronarječni* umjesto *hibridni* (2011: 267). Bratulić tvrdi da u jezik hrvatskih protestantskih izdanja prodiru čakavska i kajkavska jezična obilježja, no ne precizira

⁹ Budući da je u hrvatskih čakavskih pisaca 16. stoljeća – unatoč toj praksi – ipak moguće prepoznati jednodijalekatnu (čakavsku) osnovicu, Vončina drži da nije riječ o hibridnome tipu, već o jezičnoj stilizaciji (1988: 187).

¹⁰ Vončina upozorava na razliku u funkciji dijalekatnoga miješanja na hrvatskome sjeveru i jugu: prvomu je cilj stvoriti književni jezik od elemenata pripadnih svim trima narječjima (iako se može govoriti o čakavskome temelju), a drugome iskoristiti čakavsko-štokavsku interferenciju u stilske svrhe (1977: 13).

¹¹ Stjepan Damjanović smatra da primjeri dijalekatskoga supostojanja i miješanja u predstandardnim razdobljima hrvatskoga jezika upućuju na uvjerenje kako čakavština, kajkavština i štokavština nisu različiti ili strani jezici, već različite stilizacije istoga jezika, a tako i staroslavenski, koji bi bio dodatno obilježen kao starija razvojna faza istoga jezika (2014: 139, 157–158).

¹² Usp. „Trodijalekatskoj koinē, kako ju je zamislio ozaljski krug, bilo je namjenjivano da postane standardnim jezikom najprije sjeverne, a u perspektivi i cijele Hrvatske. Ona se ipak najbolje potvrdila u Pokuplju, gdje su se dodirivala i prepletala sva tri osnovna narječja.“ (Vončina 1977: 219)

dalje koja bi bila obilježja kojega sustava (2011: 251). Čupković ističe da se interdijalektnost manifestira supostojanjem čakavske i štokavske književnojezične norme, odnosno njihovom smjenom (2010b: 2–3).

Josip Matešić piše da je jezičnom osnovicom izdanja hrvatskih protestanata „čakavski supstrat, uz prisustvo štokavštine s jedne i starocrkvenoslavenskog elementa s druge strane, ali, bez sumnje, već od samog početka tu ima i crta kajkavskog govora“ (1992: 12). Njihova bi dakle težnja bila, Matešićevim riječima, stvoriti interdijalektalni jezik, svojevrsnu koine (1992: 12).¹³ Uvođenjem te koine hrvatski protestanti nasljeđuju u početku tendencije hrvatskih glagoljaša 15. i 16. stoljeća, koji su unosom kajkavskih elemenata nastojali nadići dijalekatske granice i poboljšati komunikaciju između različitih dijalekata (Matešić 1995: 485–486). Alojz Jembrih spominje također „jezičnu koine s čakavskom osnovicom koju su nastojali, prema svojim mogućnostima i znanju, normirati oslanjajući se na glagoljašku tradiciju“ (1992: 15).

Krajem 20. i početkom 21. stoljeća filološka se pozornost intenzivnije usmjerava prema jeziku pojedinačnih izdanja hrvatskih protestanata.

Stjepan Damjanović ističe da je jezična osnovica dvaju izdanja *Table za dicu* hrvatska čakavština, premda se njihov jezik naziva različito s obzirom na pismo: u glagoljičkome *hrvatskim*, a u ćiriličkome *srpskim* (2014: 110–111). S tim se mišljenjem slažu Ana Gospić i Gordana Čupković, ubrajajući *Tablu za dicu* u djela pisana čakavskim književnim jezikom, koji bi bio tipičan za hrvatskoglagoljska djela nastala na čakavskome sjeverozapadu (2010: 319–320). Autorice naglašavaju da je riječ o neorganskome idiomu koji uključuje elemente različitih jezičnih sustava, gdje bi se, uz elemente različitih čakavskih idioma i crkvenoslavenizme, moglo govoriti i o svjesnu zadržavanju pojedinih riječi i izraza zajedničkih slovenskome i kajkavštini radi „evociranja kajkavskoga narječja i time širenja kruga recipijenata“ (2010: 320).

Alojz Jembrih određuje jezik glagoljičkoga izdanja *Katekizma* kao hrvatski narodni jezik istarske čakavske osnovice (1994: 14, 18).

Gordana Čupković svrstava i glagoljičko i ćiriličko izdanje prvoga dijela *Novoga testamenta* u čakavski književni jezik, ali pritom naglašava da se razlikuju tipom i udjelom elemenata drugih jezičnih sustava: štokavskoga i crkvenoslavenskoga (2010b: 29). Na drugome mjestu ponovno ustvrđuje da je jezik hrvatskih protestanata književnojezični tip čakavske osnovice „sa znatnim brojem štokavizama te uz nešto manje kajkavizama“, upozoravajući na to da je „razdioba kajkavizama i slovenizama u mnogim primjerima [...] otežana pa točnu zastupljenost kajkavizama

¹³ Cilj njegova rada i nije bio popisati koji bi to bili elementi svakoga od navedenih jezičnih sustava, pa tako ne nalazimo ni popis onih kajkavskih.

i nije moguće nedvojbeno utvrditi“ (2013: 139). Čupković ističe da je hrvatska pro-
tureformacija od reformacije preuzela koncepciju književnoga jezika utemeljena na
vernakularu i „zaokret prema štokavštini kao objedinjujućem, nadorganskom idio-
mu“ (2013: 138).

U predgovorima svojim izdanjima hrvatski protestanti i sami naglašavaju da
je upravo leksik temeljna razina jezičnoga uređivanja, kojoj je posvećivano mnogo
pozornosti kako bi se osigurala točnost prijevoda i jezična razumljivost (usp. npr.
Bučar i Fancev 1938: 57–58, 63; Damjanović 2007: 53; NT1: 7–9). To se uređivanje
ponajviše ogleda u tehnici kontaktne sinonimije, prije svega s obzirom na to da je u
vrijeme trajanja hibridnoga književnojezičnog tipa upravo leksičko blago smatrano
osnovnom razlikovnom jedinicom među različitim idiomima (Vončina 1977: 193;
1988: 194). Budući da ne raspoložemo starohrvatskim rječnikom, kao ni rječnikom
hrvatskoga jezika 16. stoljeća,¹⁴ nedostaju nam važna sredstva s pomoću kojih bismo
s većom sigurnošću mogli određivati koji bi leksem pripadao čakavskom, kajkav-
skom ili štokavskom narječju, odnosno slovenskom jeziku, posebice imajući na umu
da su tim sustavima i danas zajednički mnogi leksemi, a u 16. stoljeću zasigurno ih je
bilo i mnogo više.¹⁵ Stoga će leksička razina ostati izvan fokusa ovoga rada. Umjesto
toga pozornost će biti usmjerena na razinu gramatike s obzirom na to da je na toj
jezičnoj razini moguće najsigurnije (iako ne uvijek dovoljno pouzdano) razlučiti ele-
mente pripadne različitim sustavima, i to ponajprije na fonološkoj razini, a u manjoj
mjeri i morfološkoj. Osnovni je dakle cilj ovoga rada propitati održivost teze o tron-
narječnosti književnoga jezika hrvatskih protestanata, odnosno preciznije odrediti
vrstu, tip i udio zabilježenih *-izama*.

2.1. Uloga čakavštine

Čakavština je nesumnjivo osnovica književnoga jezika hrvatskih protestant-
skih izdanja, oko čega se – kako je prikazano u prethodnome poglavlju – slažu svi

¹⁴ O nekim problemima izrade rječnika hrvatskoga jezika 16. stoljeća v. više u Eterović 2017.

¹⁵ Usp. „Jasno je, da je na teh izrazih teško določiti, kaj je direktni vpliv slovenščine in kaj je bilo tudi v hrvatskih narečjih domačega; težko je to radi tega, ker nimamo slovarja iz tiste dobe, po katerem bi se dalo to prigledati.“ (Vidic 1898: 125) Očito je da hrvatska filologija ne slijedi suvremene dosege digitalne humanistike jer ni Vončinina optimistična nada iskazana u članku objavljenju prije pedeset godina još uvijek nije blizu ostvarenja: „U tome moderno vrijeme pruža velika obećanja, pa će kompjutorske konkordancije tekstova naše starije književnosti osloboditi istraživače mukotrpan posla (ispisivanja podataka i njihova sređivanja u statističke odnose koji su relevantni i za svaku stilističku obradbu) te im omogućiti da svoje najbolje snage posvete izvođenju zaključaka iz tako pripremljena materijala.“ (Vončina 1977: 14)

istraživači, stoga se čini da je ulogu čakavskoga narječja u tim djelima najlakše odrediti.¹⁶ Ipak, mnogo je još pitanja u vezi s osnovicom ostalo nerazjašnjeno. Prije svega, zadatkom budućih istraživanja nameće se pokušaj određivanja udjela sjeverne i južne čakavštine,¹⁷ na čije su postojanje upozorili još Aleksandar Belić i Matija Murko. Čini se da bi najpouzdanijim kriterijem razlikovanja dvaju tipova čakavštine mogao biti refleks jata: sjeverna bi se odlikovala ekavskim ili ikavsko-ekavskim refleksom jata, a južna ikavskim. Kako je već ranije navedeno, Belić smatra da je osnovica ekavska, a ikaviziranje pripisuje ostalim sudionicima u prevodenju, dok Murko nedvojbenu udio južne čakavštine pripisuje utjecaju lekcionarskoga predloška (Belić 1922/1923: 193; Murko 1927: 20–21). Usporedba rezultata ciljanoga istraživanja refleksa jata u pojedinačnim izdanjima hrvatskih protestanata zavređuje biti posebnom temom budućega istraživanja, čime bi se otkrilo postoje li razlike u udjelu sjeverne i južne čakavštine između biblijskih i nebiblijskih izdanja. Naime poznato je da u biblijskim tekstovima, u koje valja ubrojiti ne samo prijevod *Novoga testamenta* nego i novoza-vjetna čitanja iz *Postile*, važnu ulogu ima drugo izdanje *Lekcionara Bernardina Splićanina*, kojim su se hrvatski protestanti služili prilikom stvaranja prvoga hrvatskoga cjelovitog prijevoda Novoga zavjeta. U istraživanju refleksa jata u toj skupini tekstova potrebno bi dakle bilo prije svega razlučiti dijelove koje *Bernardinov lekcionar* sadrži od onih koje ne sadrži kako bi se vidjelo je li refleks jata u njima podudaran.¹⁸ Takva slojevitost čini refleks jata posebno složenim problemom.

Franjo Fancev usporedio je refleks jata u jeziku hrvatskih protestantskih pisaca s onim u jeziku primorskih lekcionara i *Obside sigetske* iz 16. stoljeća te zaključio da je razmjerom između ekavskoga i ikavskoga izgovora podudaran s „današnjim ikavskim čakavskim govorima onih krajeva (t. j. hrvatskoga Primorja i Istre), iz kojih su prvaci naše protestantske književnosti“ (1916a: 173),¹⁹ no ravnopravnim navođenjem mjesta

¹⁶ U dosadašnjoj se literaturi susrećemo i s mišljenjem da se može govoriti ne samo o štokavizmima i kajkavizmima nego i o čakavizmima: usp. „uočavamo da se u oba teksta u različitim kombinacijama javljaju čakavizmi, štokavizmi i crkvenoslavenizmi (u primjerima štokavizama ta su obilježja i protostandardna) pa tako u ćirilicom nalazimo uz štokavizme i crkvenoslavenizme i čakavizme (koji nisu samo odraz govora, nego i nastavak glagoljaške književne tradicije), kao što i u glagoljčicom tekstu uz književne i govorne čakavizme i štokavizme nalazimo i crkvenoslavenizme.“ (Čupković 2010b: 7)

¹⁷ Ta bi dva tipa bilo zapravo ispravnije nazivati sjeverozapadnom i jugoistočnom čakavštinom, kako je uvriježeno u hrvatskoj dijalektologiji.

¹⁸ Takav pristup bio bi zapravo nužan za svako istraživanje jezika hrvatskoga protestantskog prijevoda Novoga zavjeta, neovisno o tome o kojoj je jezičnoj značajki ili razini riječ.

¹⁹ Upravo ovu Fancevljevu tvrdnju Čupković ocjenjuje jednom od načelnih tvrdnji koju bi trebalo pomnije provjeriti i detaljnije istražiti (2010b: 2).

Pazin (s područja Pazinštine bili bi prema njemu Konzul, Cvečić, Lamella, Pomazanić, Živčić) i Hrvatskoga primorja (iz kojega bi bili Dalmatin i Juričić) te njihovom usporedbom s pazinskim govorom sv. Ivana i Pavla te Novoga razvidno je da Fancev ne razlikuje ekavski od ikavsko-ekavskoga dijalekta. To i ne čudi s obzirom na to da je pravilo Jakubinskoga i Meyera kojim je utvrđena zakonitost ikavsko-ekavskoga refleksa jata otkriveno tek u sljedećem desetljeću (usp. Lisac 1997: 92; 1998: 144).²⁰ Josip Lisac ocjenjuje da je Franjo Fancev pedantno razvrstao mnogobrojne primjere refleksa jata zabilježene u sedamnaest izdanja hrvatskih protestantskih pisaca koje je odabrao za korpus svojega istraživanja: „tu je lijepo uočeno da su ekavizmi najbrojniji u glagoljskim izdanjima, rjeđi u ćirilčkima, najrjeđi u latiničkim izdanjima“, no upozorava na to da oni nisu proučeni u svjetlu zakona Jakubinskoga i Meyera (Lisac 1997: 92; 1998: 144).

Kasnija istraživanja jezika hrvatskih protestantskih izdanja neizbježno su se doticala i pitanja odraza jata, međutim njihova se procjena uglavnom odnosila na omjer ekavizama i ikavizama, no bez pokušaja interpretacije primjera s obzirom na pravilo Jakubinskoga i Meyera, stoga to ostaje jednim od plodnih smjerova budućih istraživanja, što je već prepoznato. Primjerice usustavljanjem refleksa jata po korijenima u glagoljičkome izdanju *Katekizma* Damjanović je precizirao Fancevljevu tvrdnju da je ekavizama više od očekivanoga i zaključio da je u njegovu temelju „ikavsko-ekavski čakavski idiom, takav u kome ikavizmi vidljivo prevladavaju, ali ekavizmi nisu zanemarivi“ (Damjanović 2014: 148, 158). Jedini dosad poznati pokušaj utvrđivanja, premda na vrlo malenu korpusu, slijedi li refleks jata u kojemu izdanju hrvatskih protestanata Jakubinskij-Meyerovo pravilo onaj je Gordane Čupković, koja je analizirala refleks jata u tekstu *Simbol i spoznanje vere* iz glagoljičkoga *Katekizma*, no zaključuje da nije riječ o spomenutoj zakonitosti (2010a: 212–215).

Fancevljeva tvrdnja da „jezik protestantskih pisaca posve [pristaje] jeziku primorskih čakavskih lekcionara“ (Fancev 1916a: 176) zaslužuje biti također ponovno ispitana, i to u svjetlu spomenutoga utjecaja *Bernardinova lekcionara* na biblijska izdanja hrvatskih protestanata. Naime uočeno je da je lekcionarski predložak prilikom preuzimanja, iako nedosljedno, adaptiran na svim jezičnim razinama, a jedna od točaka na koju su se hrvatski protestanti posebno osvrtni upravo je refleks jata. Broj primjera u kojima je ikavski refleks jata mijenjan u ekavski, odnosno pisan grafemom *é* nije nimalo zanemariv (Barbarić i Eterović 2020), a da je riječ o svjesnu postupku, potvrđuju i izmjene koje se traže u korekturnome arku prvoga dijela glagoljičkoga izdanja *Novoga testamenta*. U njemu je znakovit broj izmjena u kojima

²⁰ Ta je zakonitost kasnije precizirana u radovima Eduarda Hercigonje i Ive Lukežić (Lukežić 1990: 11–13).

se ikavski refleks jata ispravlja u ekavski ili traži pisanje grafemom *é*, iako ne u svim primjerima (Damjanović 2014: 119). Damjanović vjeruje kako bi to moglo upućivati na to da su korektori bili navikli na „situaciju u tzv. sjevernoj (istarskoj) skupini hrvatskologoljskih tekstova koji su ikavsko-ekavski“ (2014: 119), no iz konteksta nije jasno misli li na refleks jata uvjetovan pravilom Jakubinskoga i Meyera, kakav se ostvaruje u čakavskome ikavsko-ekavskom dijalektu, ili na kombiniran refleks općenito. Ta redaktorska intervencija izravno ukazuje na to da su hrvatski protestanti težili ujednačiti jezik svojih izdanja, a neizravno i da status južne čakavštine nije bio jednak statusu sjeverne, no je li to posljedica njezina manjeg prestiža ili puke težnje za „prikrivanjem“ temeljnoga predloška, pokazat će buduća istraživanja.

Dodajmo naposljetku i to da nemaju svi refleksi jata jednaku dokaznu snagu. Tako je Fancevljev primjer *tirati*, premda s očitim ikavskim refleksom jata, posve irelevantan jer suvremena čakavologija pokazuje da je riječ o primjeru u kojemu je refleks jata ikavski čak i u samome središtu čakavskoga ekavskog dijalekta, gdje je inače svojstvena najveća dosljednost ekavske zamjene jata u korijenskim, tvorbenim i gramatičkim morfemima.²¹

Popis razlikovnih izoglosa koje dijele čakavski sjeverozapad od jugoistoka ponudili su Dalibor Brozović i Pavle Ivić (1988)²², no tek malen dio onih koje navode kao tipične za čakavski sjeverozapad možemo smatrati potencijalno relevantnim za utvrđivanje uloge sjeverne, odnosno južne čakavštine u jeziku hrvatskih protestantskih izdanja:²³ refleks stražnjega nazala različit od /u/, prijedlog *v(a)* naspram *u*, početna skupina *vs-* bez provedene metateze, prijelaz dočetnoga /g/ u /h/, gramatički morfem /e/ ili /i/ u L jd. imenica m. r. naspram /u/, čuvanje gramatičkoga morfema /i/ nepalatalne deklinacije u G jd. imenica ž. r. te gramatički morfem /i/ u A mn. imenica m. r., gramatički morfem /u(n)/ u I jd. imenica ž. r., izostanak sinkretizma DLI mn., ostaci čakavskoga imperfekta, likovi *ov, on* naspram *ovi, oni*, prijelaz staroga sufiksa *-vje > -é*. Valja naglasiti kako i sami autori upozoravaju na to da je

²¹ „Nevelik je broj ikavizama zajednički gotovo svim opserviranim govorima [čakavskoga ekavskog dijalekta, op. a.]: *divojka, divojčica, divojčina, ist / jist, tirat + pref., pasja vina*.“ (Vranić 2005: 129)

²² Taj će popis biti dovoljan za svrhu ovoga rada, no valja svakako imati na umu da je u novije vrijeme Iva Lukežić sastavila dopunjen popis značajki koje razlikuju sjeverozapadni i jugoistočni čakavski prostorno-jezični kompleks (2012: 228–232).

²³ U izdanjima hrvatskih protestanata dosad nije utvrđen nijedan refleks nekadašnjega poluglasa različit od /a/, a tako ni refleksi /al/, /el/ ili /ol/ slogotvornoga /l/ koji bi se mogli opravdano tumačiti kao unos iz govora sjevernih jadranskih otoka (refleks *al* tumači se crkvenoslavenskim utjecajem), stoga se te značajke (uz one prozodijske) ovdje smatraju irelevantnima za procjenu udjela sjeverozapadne čakavštine (usp. Brozović i Ivić 1988: 85–86).

većina crta istovremeno svojstvena i kajkavskim i/ili slovenskim govorima (1988: 85–86).²⁴

Ako provjerimo zastupljenost tih jezičnih crta u jeziku hrvatskih protestanata, dobivamo različitu sliku. Odras stražnjega nazala različit od /u/ potvrđen je u tome korpusu, i to refleks /o/, koji Fancev također pripisuje istarskoj čakavštini, odbacujući mogući slovenski utjecaj jer je takav refleks zabilježen i u 3. l. mn. imperfekta, koji slovenski više nije poznao (1916a: 184–185). U suvremenim hrvatskim govorima odraz stražnjega nazala može biti različit ovisno o kategoriji u kojoj se javlja. U čakavskim ekavskim govorima, kojima pripadaju pazinski i žminjski govori, njegov je odraz provjeren „u korijanskim morfemima imenica, u infinitivnim osnovama glagola s nerelacijskim morfemom /nɔ/, u A jd. imenica i riječi zamjeničke deklinacije, u 3. l. mn. prezenta te u paradigmi prezenta glagola *biti*“ (Vranić 2005: 184). Među njima je dosljedan odraz /ɔ/ > /u/ potvrđen jedino u pazinskome govoru Gologoričkoga Dola; u svim žminjskim govorima te u središnjim pazinskim govorima Pazina, Berma, Lindara, Škopljaka i Gračišća odraz je stražnjega nazala dvojak: /o/ ili /u/ u korijanskim morfemima, /o/ u gramatičkim morfemima te /nɔ/ > /nu/; u južnim, jugozapadnim pazinskim govorima Bazgalja, Brtoša i Heka odraz je stražnjega nazala trojak: /o/ ili /u/ u korijanskim morfemima, /o/ u gramatičkim morfemima te /nɔ/ > /ni/, kako je i u pazinskim govorima Tinjana i Trviža, osim što prvi odstupa odrazom /u/ u gramatičkim morfemima, a drugi odrazom /nɔ/ > /na/ (Vranić 2005: 186–189; usp. i Vranić 2017). Na temelju tih podataka čini se da je Fancevljevi zaključak bio ispravan.²⁵

Prijedlog *v(a)* naspram *u* i početna skupina *vs-* bez provedene metateze najčešće se u literaturi pripisuju štokavskom utjecaju, no vidimo da valja barem dopustiti i mogućnost da tomu nije tako, odnosno da je riječ o izoglosi koja povezuje

²⁴ Bilo bi vrlo zanimljivo uključiti u proučavanje jezičnih značajki u hrvatskim protestantskim izdanjima i kriterij rubnosti (usp. npr. Lukežić 1998: 123–145; Vranić 2007). Primarna je rubnost svojstvena „govorima koji su zarubljivali ili i danas zarubljuju dodirne dijalekte različitih narječja i različitih jezika do kojih nisu stizale jezične inovacije iz njihovih središta“ (Lukežić 1998: 123), dok je sekundarna rubnost svojstvena „međudijalektu sjeverozapadnoga areala gorskokotarskih i buzetskih govora u sjeverozapadnome arealu“ te govorima „koji teritorijalno povezuju te dvije regije, a smješteni su na rubu svojih matičnih dijalekata, s kojima su i dalje čvrsto povezani. Te pojave nove rubnosti tvore mrežu jezičnoga zajedništva koje povezuje u interdijalekt genetski različite mikrosustave, koji i dalje očituju različitost dijalekatnih baza.“ (Lukežić 1998: 132–133)

²⁵ Zanimljivo je da Fancev na istome mjestu spominje odraz /o/ u ispravi iz Berma u Istri, ali ne navodi stoljeće, što bi moglo svjedočiti o njegovu dugu kontinuitetu uporabe. U tome je kontekstu posebno zanimljivo upozoriti na to da je Silvana Vranić zabilježila odraz /o/ u svega nekoliko primjera u temporalu *Drugoga benamskog brevijara* iz 15. stoljeća, od čega je jedan potvrđen u gramatičkome morfemu, i to baš u nastavku za 3. l. mn. imperfekta (Vranić 2020: 278).

jugoistočne čakavske i štokavske govore. Prijelaz dočelnoga /g/ > /h/ Fancev je zabilježio u svega dva primjera: *knih* u glagoljičkome izdanju i *sluh* u ćiriljičkome izdanju Novoga zavjeta, no tvrdi da se ne može zaključiti je li riječ o istoj pojavi svojstvenoj današnjim čakavskim govorima (1916a: 204). Gramatički morfemi u L jd. imenica m. r., G jd. imenica ž. r. i A mn. imenica m. r. te izostanak sinkretizma u DLI mn. ne mogu biti dovoljno pouzdani pokazatelji pojedinoga jezičnoga sustava jer u tekstovima predstandardnoga razdoblja, a tako i 16. stoljeća, nalazimo šaroliko stanje (usp. npr. Damjanović 2014: 78–82). Gramatički morfem /u/ u I jd. imenica ž. r. češći je u ranijim izdanjima hrvatskih protestanata: *Katekizmu*, *Novome zavjetu*, *Postili*, *Artikulima* i *Razumnim naucima*, dok u kasnijim izdanjima prevladava morfem /om/, koji morfem Fancev pripisuje utjecaju čakavskih idioma u kojima se rabi (Fancev 1916a: 222, 225).²⁶ Takva je distribucija toga nastavka vrlo zanimljiva s obzirom na to da je učestalost morfema /om/²⁷ porasla upravo nakon što je nastupila smjena redaktorne prakse. Sama uporaba imperfekta ne može zasigurno biti isključivim sjevernočakavskim obilježjem, ali možda bi to mogao biti nastavak *-bi* u I. l. jd. imperfekta (Fancev 1916a: 197–198).²⁸ Ipak, iako je taj imperfekatski nastavak u novije doba pronađen samo na čakavskome sjeverozapadu (Hamm 1963), kao i s drugim jezičnim značajkama, nužna je i ovdje doza opreza. Naime isti je nastavak zabilježen i u jeziku kajkavskih pisaca 16. i 17. stoljeća Antuna Vramca i Nikole Krajačevića (Fancev 1916b: 37) i jednome kajkavskom prenjju vjerojatno iz druge polovice 17. stoljeća (Marković 2008), stoga bi njegovu zastupljenost u predstandardnome razdoblju hrvatskoga jezika tek trebalo detaljnije istražiti.²⁹ Likovi *ov*, *on* dolaze podjednako često kao likovi *ovi*, *oni*, a stari sufiks *-vje* doista je prešao u *-é* (Fancev 1916b: 98–99; 1916a: 175–176).

²⁶ Gramatički morfem /u/ u I jd. ž. r. imeničke deklinacije smatraju sjeverozapadnočakavskim i Ana Gospić i Gordana Čupković (2010: 316), a tako i Amir Kapetanović, pripisujući morfem /om/ jugoistočnoj čakavštini (2011: 99).

²⁷ Da je današnji status gramatičkih morfema /u/ i /om/ znatno kompleksniji, uvjerljivo pokazuje Iva Lukežić (2015: 54–55): morfem /u/ potvrđen je u sjevernočakavskim i kajkavskim govorima, a morfem /om/ na cijelom štokavskom i južnočakavskom prostoru te u velikom dijelu srednjočakavskoga prostora.

²⁸ Imperfekt na *-bi* u I. l. jd. sjevernoj čakavštini pripisuje i Vončina, bilježeći da se on u književnim djelima Frana Krste Frankopana rabi radi „metričkog iskorištavanja gram. morfema“ (1977: 249). Amir Kapetanović tvrdi da se taj nastavak ne ostvaruje u južnočakavskih pisaca 16. stoljeća, već samo na sjevernome čakavskom prostoru (2011: 103).

²⁹ O čakavskome imperfektu na *-bi* nedavno je iscrpnije pisala Ivana Eterović (2021).

2.2. Uloga štokavštine

Zastupljenost štokavštine u dosadašnjim istraživanjima književnojezične koncepcije hrvatskih protestanata rano je uočena, no isprva joj nije pripisivana prevelika uloga. Tek su istraživanja s početka 21. stoljeća prepoznala u njezinu unosu svjesnu namjeru hrvatskih protestanata da osiguraju prihvaćenost na široku štokavskome prostoru sve do Carigrada, kako su sami najavili. Pritom glavni motiv unošenju štokavizama, kako upozorava Mateo Žagar (2018), nije bila želja za većom razumljivošću, već iskaz otvorenosti prema široku prostoru štokavskih govornika.³⁰

Franjo Fancev zamjećuje usporedbom glagoljičkoga i ćirilickoga *Novoga testamenta* različit status prijedloga i prefiksa *va/v* i *u*, gdje u glagoljičkome izdanju dolaze sva tri lika, dok u ćirilickome nema potonjega, što Fancev tumači „skretanjem“ prema crkvenome jeziku (1916a: 154). Sklonost uporabi prijedloga *v* uočava u ćirilickim izdanjima općenito (1916a: 179). Osim toga zamijetio je i vokaliziranje finalnoga slogovnog /l/, koje se iznimno može pratiti u glagoljičkome *Novom testamentu*, a dvadesetak takvih primjera zabilježio je u *Razumnim naucima* (1916a: 199–200). Kada je riječ o provođenju metateze u zamjenica, navodi da se podjednako često javljaju likovi s metatezom i bez nje u početnoj skupini *us-* te zamjenici *kto/tko* (Fancev 1916a: 210). Na temelju Fancevljeve studije uporabu prijedloga *u* naspram *v*, vokaliziranje završnoga slogovnog /l/ u /o/ i nastavak *-om* u I jd. ž. r. Aleksandar Belić svrstat će u štokavizme (1922/1923: 194).

Kako je pokazao Stjepan Damjanović (2014: 134–136), u predgovoru glagoljičkom izdanju zabilježeni su brojni primjeri prijedloga *u*, vokalizacije finalnoga slogovnog /l/ u drugome aktivnome participiju preterita (npr. *ćinio*), uporabe početne skupine *sv-* i skupine *št* (npr. *što*, *zašto*); u predgovoru ćirilickom izdanju takvih primjera nema, već se na mjestu prijedloga *u* nalazi *v*, finalno slogovno /l/ čuva se neizmijenjeno, rabi se početna skupina *us-* bez provedene metateze i skupina *čt* (npr. *čto*, *začto*). Supostojanje čakavskih i štokavskih značajki u gotovo svim tim kategorijama Damjanović je zabilježio i u glagoljičkome *Katekizmu*, gdje posve rijetko dolazi zamjenica *što*, *zašto* naspram znatno češće zamjenice *ča*, *zač*, u nešto većem broju primjera prijedlog *u* naspram *va/v*³¹ i posve rijetko primjer početne skupine *sv-* naspram *us-* (2014: 158–159). Damjanović takve primjere naziva *blagim štokavskim*

³⁰ Na tragu je te tvrdnje i Stjepan Damjanović kad ističe kako su hrvatski protestanti „dobro [...] razumjeli da će književni jezik biti prihvatljiv svima koji u njemu prepoznaju sebe“ (2014: 109).

³¹ Ovdje se Damjanović ogradauje od proglašavanja prijedloga *u* isključivim štokavizmom jer se može javiti i u čakavskim govorima (2014: 159).

naslojem,³² unesenim radi osiguravanja šire recepcije priređenih izdanja (2014: 135),³³ a da je to bila njihova glavna namjera prilikom unosa jezičnih elemenata iz različitih narječja, smatra i Josip Matešić.³⁴ Zanimljivo je da se među promjenama koje se traže u korekturnome arku prvoga dijela glagoljičkoga izdanja *Novoga testamenta* nalazi i jedan primjer u kojemu se prijedlog *u* ispravlja u *vb* (Damjanović 2014: 121–122).

Ana Gospić i Gordana Čupković bilježe variranje prijedloga *va/v/u* u obama izdanjima *Table za dicu*, ali čini se da ga smatraju uvjetovanim stilskom funkcionalnošću (2010: 317). Stilskim razlozima tumače i variranje stegnutih i nestegnutih likova odnosno zamjenice u istome izdanju, a tako i jedanput zabilježeno premetanje početne skupine *vs-* > *sv-* u ćirilčkome izdanju (2010: 314–315). U tekstu *Simbol i spoznanje vere* iz glagoljičkoga *Katekizma* Gordana Čupković bilježi varijantne likove prijedloga *va*, *v* i *u*, pri čemu u prijedložno-padežnome izrazu u čijem je sastavu upravo potonji lik dolazi i početna skupina *sv-* (2010a: 216–217). Težnjom približavanja štokavštini Čupković tumači i uklanjanje popratnoga vokala uz samoglasno /r/ „u kasnijim reformatorskim (latiničnim) knjigama“ (2010a: 216).³⁵ Neodređenu zamjenicu *ništar* smatra književnim štokavizmom, iako dodaje da se može govoriti i o obliku nastalu štokavsko-čakavskom interferencijom (Čupković 2010a: 218; 2010b: 8).

Između triju izdanja *Katekizma* postoje također razlike koje se mogu razvrstati s obzirom na pripadnost čakavskom, odnosno štokavskom narječju, kako je na primjeru propovijedi o vjeri iz glagoljičkoga i latiničkoga izdanja pokazao Alojz Jembrih (1992). Ipak, tvrdnja da je riječ o trima jezičnim redakcijama, gdje bi ona u latiničkome izdanju *Katekizma* bila „bliska štokavskoj normi u nekim riječima i oblicima“ može se prihvatiti samo uvjetno (Jembrih 1992: 16). Na temelju usporedbe teksta spomenute propovijedi u glagoljičkome i ćirilčkome *Katekizmu* vidljivo je naime da je tekst uglavnom posve podudaran, a supostojanje dvaju jezičnih sustava vidljivo je u obama izdanjima: s jedne strane prijedlog *u*, nestegnuti oblici odnosnih

³² Doduše, suglasničku skupinu *vs-/sv-* u predgovorima *Novome testamentu* komentira u okviru drugoga potpoglavlja (Damjanović 2014: 134), ali je ovdje pridružena ostalim značajkama koje ukazuju na utjecaj štokavštine.

³³ Taj bi unos, prema Damjanoviću, svjedočio o tome da su hrvatski protestanti čakavštinu i štokavštinu smatrali različitim stilizacijama *istoga* književnog jezika (2014: 135).

³⁴ Usp. „valjalo je osigurati što moguće bolju komunikativnost i pridonijeti ukinuću jezične rascjepkanosti i izolacije uzrokovane dijalekatskim narječjima.“ (Matešić 1992: 12)

³⁵ Čupković ne precizira na koje latiničke knjige misli, no dosadašnja istraživanja ukazuju na to da bi tu tvrdnju valjalo precizirati: iako u latiničkoj *Spovidi* prevladava bilježenje slogotvornoga /r/ bez popratnoga vokala, ima i primjera s *ar*; u latiničkoj *Postili* dolazi pak uglavnom *ar*, a zadnje je protestantsko izdanje (Fancev 1916a: 192; Blažević Krezić 2019: 61–62).

zamjenica i inicijalna skupina *sv-* iz glagoljičkoga izdanja mijenjaju se u prijedlog *v*, stegnute oblike odnosnih zamjenica i inicijalnu skupinu *vs-* u ćiriličkome, dok se s druge zamjenica *ča* i stegnuti oblici odnosnih zamjenica iz glagoljičkoga izdanja mijenjaju u zamjenicu *što* i nestegnute oblike odnosnih zamjenica u ćiriličkome (Jembrih 1992: 17–19).

Gordana Čupković navodi ove fonološke i morfološke inačice iz *Novoga testamenta* koje su sustavski obilježene kao štokavske (protostandardne), odnosno čakavske: u glagoljičkome izdanju *što*, *tko*, u ćiriličkome *čto*, *kto*; u glagoljičkome izdanju prijedložni lik *u*, u ćiriličkome prijedložni likovi *va/v*; u glagoljičkome izdanju premetnuta početna skupina *sv-*, u ćiriličkome nepremetnuta početna skupina *vs-*; u glagoljičkome izdanju nastavak *-om* u I jd. ž. r., u ćiriličkome nastavak *-u* u I jd. ž. r. (2010b). Nestegnute likove odnosno zamjenice smatra podjednako čakavskima i štokavskima. Čupković smatra da bi se zbog brojnosti primjera i reprezentativnosti zamjene čakavskoga lika upitno-odnosne zamjenice *ča* štokavskim likom *što* u prvome dijelu glagoljičkoga izdanja *Novoga testamenta* moglo govoriti ne samo o nadgradnji čakavskoga književnojezičnog tipa nego i o nastojanju za promjenom osnovice, što bi ukazivalo na realnu percepciju izmijenjene dijalekatske slike područja kojemu su hrvatski protestanti namijenili svoja izdanja i uspješno predviđanje budućega hrvatskoga književnojezičnog razvoja (2010b: 7).

Ta se tvrdnja naizgled može činiti pretjeranom, no zanimljivom se u tome kontekstu nadaje usporedba glagoljičkoga izdanja *Novoga testamenta* s ćiriličkim rukopisnim lekcionarom iz treće četvrtine 16. stoljeća, danas poznatim pod imenom *Lajpciški lekcionar*, čijim je predloškom također bilo drugo izdanje *Lekcionara Bernardina Splićanina* (Barbarić 2017: 104–109). Naime taj je lekcionar nastao na dubrovačkome području, stoga je čakavski predložak podvrgnut sustavnu štokaviziranju. Njihovu je povezanost uočio još August Leskien krajem 19. stoljeća, koji je prvi detaljnije pisao o tome ćiriličkom rukopisu, iznoseći mišljenje da je riječ o identičnim tekstovima, samo različito obojena jezika („nur in anders gefärbtem Dialekt“; Leskien 1881: 204),³⁶ što je pokazao na primjeru biblijske lekcije Iv 5,1 (1881: 205–206).

Na temelju odlomka koji donosi Leskien može se uočiti da je temeljna razina jezične prilagodbe, odnosno štokaviziranja čakavskoga predloška bila fonološka.³⁷

³⁶ Slično će ustvrditi i Tomislav Maretić: „samo su gdjeokoji oblici i glasovi iz čakavskoga govora okrenuti na dubrovački.“ (1885: XVII)

³⁷ Iako u navedenom biblijskom odlomku nema leksičkih razlika, jezičnom prilagodbom bila je zahvaćena i ta jezična razina, kako je pokazao Vuk-Tadija Barbarić, dokazavši ujedno kako nema mjesta sumnji u činjenicu da je predloškom *Lajpciškoga lekcionara* bio upravo *Zborovičev lekcionar*,

Ikavski refleks jata mijenja se u (i)jekavski (npr. *biše* > *bješe*, *perihu* > *perijebu*, *človik* > *čovjek*, *vidi* > *vidje*, *vrime* > *vrjeme*, *sagrišiti* > *sagriješiti*, *navisti* > *navijesti*), refleks jotacije dentala /j/ mijenja se u /đ/ (npr. *shojaše* > *shodaše*), a slično je i u primjeru *anjel* > *andeo*, finalno slogovno /l/ vokalizira se u /o/ na kraju riječi (npr. *postavil* > *postavio*, *učinil* > *učinio*, *rekal* > *rekao*), uklanja se protetsko /j/ (npr. *jimiše* > *imaše*, *jimijući* > *imajući*), u prezentu složenica glagola *iti* provedena je metateza i jotacija (npr. *najde* > *nade*, *pojde* > *pođe*), a različit je i status suglasničkih skupina *šč/št* (npr. *posvetilišće* > *posvetilište*, *godišć* > *godišt*), premda adaptacija nije bila apsolutno sustavna.³⁸ Drugim riječima, tip intervencija unesenih u *Lajpciški lekcionar* s ciljem štokaviziranja predloška³⁹ gotovo se posve podudara s onima potvrđenim u glagoljičkome *Novom testamentu* (naravno, s razlikom u osnovici: ikavština, odnosno /i/jekavština), što upućuje na to da tvrdnju Gordane Čupković u vezi s promjenom osnovice treba ozbiljno uzeti u obzir.⁴⁰

Mateo Žagar prikazao je detaljno brojčane odnose spomenutih štokavskih i čakavskih likova u *Artikulima* i obama dijelovima *Novoga zavjeta*, zaključivši kako je redakturna praksa hrvatskih protestanata hitno promijenjena krajem 1562., odnosno početkom 1563. godine, što se, između ostaloga, manifestira namjernim uklanjanjem štokavskih jezičnih elemenata (2018). U prvoj fazi dakle ostaju *Artikuli*

što je konstatirao još Milan Rešetar sredinom prve polovice 20. stoljeća (Barbarić 2011: 22–24; 2012; 2017: 106–107). U svjetlu adaptiranja čakavskoga predloška štokavskomu prostoru osobito su zanimljive pogreške koje Barbarić donosi kao primjere prepisivačeva nerazumijevanja čakavskih riječi, među kojima čitanje /k/ umjesto /ć/ u infinitivima *briči* > *briki* 'sverkovati' i *oblīci* > *oblīki* 'obući' te promjenu čakavskoga priloga *listo* > *isto* 'istom', a tako i u primjeru *tolikoje* > *itolikode*, gdje je automatizmom izvršena promjena /j/ > /d/ analogijom prema štokaviziranju primjera u kojima je riječ o različitim refleksima jotacije dentala, no pritom pogrešno jer ovdje nije riječ o primjeru koji bi pripadao toj skupini (2011: 17–19; 2014: 5–6; 2017: 108). To je čakavsko-štokavsko interferiranje iznimno zanimljivo iz perspektive povijesne sociolingvistike, na što je ukazao već Barbarić (2011: 25). Nadamo se da će budućnost donijeti više filoloških promišljanja i istraživanja o takvim i sličnim primjerima iz hrvatske (književno)jezične povijesti.

³⁸ Milan Rešetar zamjećuje da jezična prilagodba izvornika nije zahvatila sve kategorije u kojima se njegova čakavština mogla razlikovati od štokavštine u koju je prenošen predložak: „Pa tako vidimo da su oni mijenjali u B samo ono što im je najviše smetalo a nisu zamjenjivali baš sve čega u njihovu govoru nije bilo. Kako su pak uglavnome mehanički prepisivali (kako dokazuju mnoge besmislene prepisivačke pogreške, koje im pak nisu ništa smetale!“), tako nisu uvijek i konzekventno zamjenjivali one glavnije osobine u B što su im najviše bile neobične“ (1933: 31).

³⁹ Detaljnije o razinama prilagodbe v. više u Rešetar 1933.

⁴⁰ Ipak, ne smije se smetnuti s uma da dio značajki koje autori prikazani u ovome potpoglavlju smatraju isključivo štokavskima (npr. metateza početne skupine *vs-* > *sv-*), odnosno isključivo čakavskima (npr. neizmijenjeno finalno slogovno /l/) i nije moguće odrediti tako jednoznačno jer je riječ o značajkama koje zapadna štokavština dijeli s južnom čakavštinom.

i prvi dio glagoljičkoga izdanja *Novoga testamenta*, u glagoljičkoj i ćirilčkoj *Postili* može se već razabrati zaokret prema konzervativnijem stanju, dok je u drugome dijelu glagoljičkoga i ćirilčkome izdanju *Novoga zavjeta* taj proces već dovršen (Žagar 2018: 219–220; Blažević Krezić, Kuštović i Žagar 2020).

2.3. Uloga kajkavštine

Dosadašnja određenja jezika hrvatskih protestantskih izdanja, osobito od druge polovice 20. stoljeća, naglašavaju važnu ulogu i udio i trećega, kajkavskoga narječja u njihovoj književnojjezičnoj koncepciji, no nerijetko uz neizbježnu ogradu da je pojedina jezična značajka zajednička i slovenskome jeziku, odnosno čakavskome sjeverozapadu, što i nije nimalo neobično kada je riječ o dijalekatskome kontinuumu. Ako je međutim jezična značajka i čakavska i kajkavska, odnosno i kajkavska i slovenska, ostaje nejasnim (ali i metodološki neopravdanim i pogrešnim) zašto bi se morala komentirati u kontekstu kajkavizama.⁴¹

Ciljanim pretraživanjem postojeće literature o jeziku hrvatskih protestantskih izdanja otkrit ćemo da udio kajkavizama nije jednak udjelu štokavizama. Drugim riječima, dok nam o važnoj ulozi koju su hrvatski protestanti namijenili štokavštini podjednako rječito govore i namjeran unos njezinih obilježja i njihovo svjesno uklanjanje, utjecaj kajkavskoga narječja znatno je manje zastupljen, što ukazuje na to da se status štokavizama i kajkavizama ne može smatrati ravnopravnim. Ne čudi stoga što Gordana Čupković nije pronašla nijedan primjer koji bi se mogao *jednoznačno* odrediti kao kajkavizam u istraženome korpusu iz dvaju izdanja prvoga dijela *Novoga testamenta* (2010b: 29).

U literaturi se eventualna prilagodba kajkavskom (i slovenskom) govornom području tražila u nedosljednu označivanju palatalnosti fonema /l/ i /l'/, što bi moglo upućivati na ostavljanje mogućnosti njegova dvojaka, prema tome i depalatalizirana čitanja (Fancev 1916a: 201–202; Damjanović 2014: 136, 144; Gospić i Čupković 2010: 308). Franjo Fancev pronašao je protetsko /v/ u svega nekoliko primjera: *vuze* u glagoljičkoj *Postili*, *vuuzu* i *uza* u *Artikulima*, *vuznik* u *Prorocima*, *vuglu* i *vugla* pored *ugal* u glagoljičkome *Novom testamentu*, no imamo li na umu opsežnost korpusa koji je obradio, udio je takvih primjera posve zanemariv (1916a: 210–211).

⁴¹ U nedostatku sustavnijih (i hrabrijih) pogleda hrvatske povijesne dijalektologije na kajkavizme u hrvatskome srednjovjekovlju i ranome novovjekovlju, nije iznenađujuće što se pojedini autori oslanjaju na vlastiti jezični osjećaj ili osobno jezično iskustvo prilikom razvrstavanja *-izama*, što primjerice dovodi do nedovoljno uvjerljiva i argumentirana pridruživanja kajkavskom sustavu značajki koje su potvrđene i u čakavštini.

Danas možemo provjeriti Fancevljeve podatke uz pomoć računala.⁴² Riječ u I jd. ž. r. *vuzu* (83r) doista je i jedini primjer protetskoga /v/ u glagoljičkome i ćiriličkome izdanju *Artikula*. U glagoljičkome *Novom testamentu* svega su četiri takva primjera: jedan primjer prijedloga *vu*, jedan primjer istoga leksema kao u *Artikulima* u A jd. ž. r. (*vuzu*) te dva primjera oblika za G jd. m. r. *vugla*, koji leksem nije zabilježen u N jd. Koliki je oprez nužan u procjenjivanju *-izama*, pokazuje izvrsno prvi od tih primjera. Budući da je riječ o odlomku iz *Bernardinova lekcionara*, *vu* nije kakav svjestan i namjeran unos kajkavskoga elementa, nego posljedica pogrešna čitanja latiničke grafije u lekcionarskome predlošku (*vu ladanije* umjesto *u vladanije*), što dokazuje i činjenica da je pogreška ispravljena već u glagoljičkoj i ćiriličkoj *Postili* te ćiriličkome izdanju *Novoga zavjeta*. U novozavjetnim tekstovima glagoljičkoga, ćiriličkoga i latiničkoga izdanja *Postile* te glagoljičkome i latiničkome izdanju *Spovidi* nema primjera prijedloga *vu* ni drugih primjera protetskoga *v*. Dodajmo tomu da se ni u jednome od provjerenih i pretraženih izdanja ne pojavljuje zamjenica *kaj*, a Fancev je zabilježio samo jedan primjer iz glagoljičke *Postile*, no smatra ga slovenizmom (1916b: 100).

Fancev je zabilježio u ćiriličkim izdanjima nekoliko primjera u kojima se na mjestu fonema /č/ nalazi /ć/ (npr. *govoreć*), no ne pripisuje ih slovenskom utjecaju niti smatra da su uneseni kao posljedica nerazlikovanja tih dvaju fonema u govoru kojega od prevoditelja, već drži da je riječ o pukoj tiskarskoj pogrešci (pogrešno okrenuto slovo) s obzirom na to da se u cjelini /ć/ i /č/ dobro razlikuju (1916a: 161–162, 198). Zanimljivo je da je takvih primjera više u *Razumnim naučima*, koji se s druge strane izdvajaju i brojnijim primjerima u kojima je finalno slogovno /l/ vokalizirano u /o/ (Fancev 1916a: 199–200). U svojoj hrestomatiji hrvatske dopreporodne književnosti Josip Vončina navodi dio predgovora prvom dijelu glagoljičkoga izdanja *Novoga testamenta*, iz kojega izdvaja kao elemente kajkavskoga sustava prijedlog *v*, futur *ne bude* kao primjer kajkavske uporabe prezenta svršenih glagola umjesto futura I. te leksem *takajše* (1988: 200). Ana Gospić i Gordana Čupković primjer *pohodeći* iz glagoljičkoga naspram *pohodeći* iz ćiriličkoga izdanja *Table za*

⁴² Glagoljičko izdanje *Novoga testamenta* te glagoljičko i ćiriličko izdanje *Artikula* dostupni su u elektroničkome korpusu na poveznici <https://jt195996.pythonanywhere.com/NT1561/default/index>, koji je nastao u okviru projekta *Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. st.* (Hrvatska zaklada za znanost, IP-2014-09-6415, 2015.–2019.) Razlike među biblijskim tekstovima hrvatskih protestanata pretražene su u pregledu relevantnih jezičnih razlika između njihovih inačica u glagoljičkome i ćiriličkome izdanju *Novoga testamenta* te glagoljičkome, ćiriličkome i latiničkome izdanju *Postile*, koji su pregled priredili Vera Blažević Krezić, Tanja Kuštović i Mateo Žagar tijekom treće godine rada na istome projektu. Glagoljičko i latiničko izdanje *Spovidi* pretraženo je zahvaljujući elektroničkoj inačici izdanja Žagar 2020.

dicu smatraju kajkavizmom, isključujući slovenski utjecaj jer u slovenskome izdanju te riječi nema, a tako i refleks /o/ stražnjega nazala u riječi *sobota*, smatrajući je ili kajkavizmom ili crkvenoslavenizmom,⁴³ dok refleks *er* samoglasnoga /ɛ/ može prema njima biti i čakavizam i kajkavizam (2010: 309, 311). Stjepan Damjanović drži prihvatljivijom mogućnost da se refleks /o/ samoglasnoga /l/, zabilježen u korijenu *tlm-*, može smatrati utjecajem kajkavštine, iako i sam ističe da takav refleks nije nepoznat ni čakavskim govorima (2014: 148).

Kako je vidljivo iz toga popisa jezičnih značajki pridruženih kajkavštini, tek je malen broj onih koje se mogu nedvojbeno pripisati kajkavskom sustavu, a čak i da ih uzmemo sve zajedno, omjer njihova udjela u odnosu na čakavski i štokavski sustav ne bi se umnogome promijenio.⁴⁴ Osim toga ponovno se pokazuje iznimno važnom i tekstološka perspektiva.

3. Zaključak

Hrvatski protestanti promovirali su u svojim izdanjima književnojezičnu koncepciju koja nesumnjivo uključuje ne samo jezične elemente triju hrvatskih narječja nego i crkvenoslavenizme, kako je vrlo temeljito pokazano i veoma dobro dokumentirano u dosadašnjim filološkim istraživanjima. U tome je smislu posve ispravno govoriti o hibridnoj književnojezičnoj koncepciji, no tezu o tronarječnosti možemo prihvatiti samo uvjetno. Kako je pokazano u ovome radu, status kajkavizama nije nimalo ravnopravan statusu štokavizama. To zasigurno upućuje na to da hrvatski protestanti tomu narječju nisu namijenili jednako važnu ulogu kao štokavskom, što je, naravno, u skladu i s jezičnim prostranstvom kojemu su ta izdanja trebala poslužiti. Kajkavski su elementi u toj mjeri malobrojni da nije isključeno kako ih valja promatrati i kao rezultat slučajna unosa. S druge strane čakavsko narječje, neovisno o njegovu neorganskome i naddijalekatnu karakteru, ostaje temeljnim sustavom u

⁴³ Međutim leksom *sobota* posve je uobičajen u čakavskim govorima sve do danas. V. npr. podatke za arhaičan sjeveroistočni istarski poddijalekt čakavskoga ekavskog dijalekta u Mohorovičić – Maričin 2001: 258; Miletić 2019: 571 ili za čakavski ikavsko-ekavski dijalekt u Lukežić i Zubčić 2007: 600.

⁴⁴ Usporedbe radi možemo ovdje navesti koje jezične elemente Vončina smatra kajkavskima u jeziku pisaca ozaljskoga kruga (1977: 197–200, 226–229, 247–251): slijed *er* za bilježenje slogotvornoga /ɛ/, nerazlikovanje *ě/é*, protetsko *v*, promjena /l/, /ú/ > /l/, /n/ ili /jl/, /jn/, ekavizam koji se ne može objasniti pravilom Jakubinskoga i Meyera, nesklonost provođenju sibilizacije, vokativ jednak nominativu u jednini imeničke deklinacije, kajkavski futur drugi ili prezent svršenih glagola umjesto futura prvoga, skraćeni oblik svršenoga prezenta glagola *biti*, čestica *naj* za tvorbu imperativa, prilog *nigdar* i pojedine leksičke razlike.

pozadini književnoga jezika hrvatskih protestanata, stoga *-izmima* možemo smatrati samo kajkavizme, štokavizme i crkvenoslavenizme, ali ne i čakavizme.

Brojna pitanja u vezi s jezikom hrvatskih protestantskih izdanja ostaju još neriješena, ali ohrabrujuća je činjenica da su tijekom posljednjih stotinjak godina objavljeni brojni izvori koji nisu bili dostupni ranijim istraživačima, zahvaljujući čemu već danas raspoložemo većim brojem spoznaja o jeziku protestantima suvremenih i prethodnih izdanja, a tako i iscrpnijim dijalektološkim opisima hrvatskih idioma negoli što je to bio slučaj u Fancevljevo vrijeme. Opravdano je očekivati da će se povijesni odnos hrvatskih narječja u budućnosti razumijevati bolje nego što to možemo danas, a posebno ako se hrvatska povijesna dijalektologija odvaži hrabrije uhvatiti ukoštac s nekim zamršenim pitanjima hrvatske (književno)jezične povijesti.

IZVORI I LITERATURA

- Barbarić, Vuk-Tadija. 2011. *Lajpciški leksionar* i njegovi „predlošci“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje XXXVII/1*: 1–28.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2012. Novce spoznaje o *Lajpciškom leksionaru*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje XXXVIII/1*: 1–18.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2014. Prema analizi prepisivačkih pogrešaka u dubrovačkim ćiriličkim prijepisima *Bernardinova leksionara*. *Filologija* 63: 1–15.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih leksionara*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Barbarić, Vuk-Tadija i Ivana Eterović. 2020. O utjecaju leksionara na hrvatski protestantski prijevod Novoga zavjeta. *Bibliana – Hrvatski prijevodi Biblije*. Ur. Taras Barščevski, Zrinka Jelaska i Nada Babić. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo i Katolički bogoslovni fakultet: 177–196.
- Belić, Aleksandar. 1922/1923. Fancev D. Fraño, Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI vijeka. Zagreb, 1916. str. 191. Preštampano iz Rada knj. 212 i 214. *Južnoslovenski filolog III*: 192–195.
- Blažević Krezić, Vera. 2019. Grafetička i grafematička obilježja protestantske *Spovidi* (1564) u kontekstu hrvatskoga književnog jezika 16. stoljeća. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja XXXI/2*: 49–86.
- Blažević Krezić, Vera. 2020. Dvojina u biblijskim tekstovima hrvatskih protestantskih knjiga. *Croatia XLIV/64*: 55–80.
- Blažević Krezić, Vera; Tanja Kušćević i Mateo Žagar. 2020. Biblijski tekstovi uraške protestantske tiskare u suodnosu. *Bibliana – Hrvatski prijevodi Biblije*. Ur. Taras Barščevski, Zrinka Jelaska i Nada Babić. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo i Katolički bogoslovni fakultet: 161–176.

- Bratulić, Josip. 2011. Tronarječni tip hrvatskoga književnog jezika. *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće*. Gl. ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica: 229–273.
- Brozović, Dalibor i Pavle Ivić. 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Bučar, Franjo i Franjo Fancev. 1938. Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. *Starine JAZU* 39: 49–128.
- Ceković, Blanka; Ivana Eterović, Tanja Kuštrović i Mateo Žagar (prir.). 2016. *Misal bruac-ki Šimuna Kožičića Benje: Latinička transliteracija glagoljskog izvornika s usporedbnom jezičnim oblikama prema drugim glagoljskim tiskanim misalima XV. i XVI. stoljeća*. Zagreb – Rijeka: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu i Sveučilišna knjižnica u Rijeci.
- Čupković, Gordana. 2010a. Jezik odlomka reformacijskoga glagoljskog *Katekizma* iz 1561. i glagoljaška književna tradicija. *Čakavska rič XXXVIII/1–2*: 209–226.
- Čupković, Gordana. 2010b. Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testamenta iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika. *Filologija* 55: 1–36.
- Čupković, Gordana. 2013. Prilog proučavanju inojezičnih izvora hrvatskoga reformacijskoga prijevoda Novoga testamenta. *Croatica et Slavica Iadertina IX/1*: 137–144.
- Damjanović, Stjepan (prir.). 2007. *Glagoljična i ćirilična „Tabla za dicu“*. Pretisak. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki primosi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Eterović, Ivana. 2017. O pojedinim problemima izrade rječnika hrvatskoga jezika XVI. stoljeća. *Filologija* 69: 23–41.
- Eterović, Ivana. 2021. Tragom čakavskoga imperfekta na *-hi* u sinkroniji i dijakroniji: prilog povijesnoj dijalektologiji. *Kroz prostor i vrijeme: Zbornik u čast Miri Menac-Mihalić*. Ur. Anđela Frančić, Boris Kuzmić i Marija Malnar Jurišić. Zagreb: FF press: 121–138.
- Fancev, Franjo. 1916a. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 212: 147–225.
- Fancev, Franjo. 1916b. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 214: 1–112.
- Gospić, Ana i Gordana Čupković. 2010. Književni i jezično-stilski aspekti glagoljske i ćiril-ske Table za dicu. *Obdobja 27: Reformacija na slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. Ur. Aleksander Bjelčević. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: 303–321.
- Hamm, Josip. 1963. Čakavski imperfekt. *Ivšićev zbornik*. Ur. Mate Hraste, Ljudevit Jonke i Milan Ratković. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 113–122.
- Jembrih, Alojz. 1992. Još o jeziku Katekizma iz 1561. i 1564. Stipana Kozula(!) i Antuna Dalmate. *Buzetski zbornik* 17: 15–31.
- Jembrih, Alojz. 1998. Franjo Fancev u svjetlu svojih pisama Vatroslavu Jagiću. *Franjo Fancev: književni povjesničar i filolog*. Gl. ur. Tihomil Maštrović. Zagreb – Zadar: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (i dr.): 261–335.

- Kapetanović, Amir. 2011. Čakavski hrvatski književni jezik. *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće*. Gl. ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica: 77–123.
- Kovačević, Ana. 2015. Nepromjenjive riječi u *Činu svetac* Kožičićeva *Misala bruackoga. Jezik „Misala bruackoga“: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Ur. Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 197–216.
- Leskien, August. 1881. Das dalmatinisch-serbische cyrillische Missale romanum der Leipziger Stadtbibliothek. *Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Classe* 33: 199–250.
- Lisac, Josip. 1997. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca u obradbi Franje Fanceva. *Mogućnosti XLIV/4–6*: 141–148.
- Lisac, Josip. 1998. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca u obradbi Franje Fanceva. *Franjo Fancev: književni povjesničar i filolog*. Gl. ur. Tihomil Maštrović. Zagreb – Zadar: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu (i dr.): 89–97.
- Lukežić, Iva. 1990. *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Iva. 1998. *Govori Klane i Studene*. Crikvenica: Libellus.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja: 1. Fonologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci i Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja: 2. Morfologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci i Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva i Sanja Zubčić. 2007. *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Maretić, Tomislav. 1885. *Lekcionarij Bernardina Splječanina po prvom izdanju od god. 1495*. Zagreb: JAZU. URL: <https://ia800704.us.archive.org/8/items/djelajugoslaven00umjgoog/djelajugoslaven00umjgoog.pdf> (5. rujna 2019.).
- Marković, Bojana. 2008. Jezična obilježja kajkavske verzije *Noćnog viđenja sv. Bernarda*. Izlaganje održano na Sedmom znanstvenom skupu *Kajkavski jezik, književnost i kultura kroz stoljeća* (Krapina, Hrvatska, 9. rujna 2008.).
- Matešić, Josip. 1992. O literarno-lingvističkoj koncepciji hrvatskoga protestantizma. *Buzet-ski zbornik* 17: 11–14.
- Matešić, Josip. 1995. Kroatische Protestanten und ihre Konzeption der Schriftsprache am Beispiel der Bibelübersetzung. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen: Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innerösterreich*. Ur. Rolf-Dieter Kluge i Eugenio Coseriu. München: Verlag Sagner: 482–488. URL: https://digi20.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00056775_00001.html (1. rujna 2019.).
- Miletić, Cvjetana. 2019. *Slovník kastafskega govora*. Kastav: Udruga „Čakavski senjali“.
- Mohorovičić – Maričin, Franjo. 2001. *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*. Rijeka – Opatija – Matulji: Adamić i Katedra Čakavskog sabora Opatija.

- Moskovljević, Miloš S. 1921. Dr. Franjo Fancev, *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16 vijeka*. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. [*Rad* 212, str. 147–225 i *Rad* 214, str. 1–112.]. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* I: 260–265.
- Murko, Matija. 1925. Nekoliko reči o jeziku srpsko-hrvatskih protestantskih knjiga. *Daničevićev zbornik*. Beograd: Srpska kraljevska akademija: 72–106.
- Murko, Matthias. 1927. *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag – Heidelberg: Druck der Česká grafická unie i Carl Winter Universitätsbuchhandlung.
- NT1 = Dalmatin, Antun i Stipan Konzul. 1562. *Novi testament: 1. dio*. Tübingen. (*Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. 2013. Ur. Dragutin Matak. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Školska knjiga.)
- Polovič, Ivan. 1908. Evangelij sv. Matevža v protestantskem glagolskem „Prvem delu Novoga Testamenta“ iz l. 1562. *Trubarjev zbornik X*. Ur. Fran Ilešič. Ljubljana: Matica slovenska: 56–73.
- Rešetar, Milan. 1933. *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Vidic, Fran. 1898. Nekaj o razmerju slovenskih Trubarjevih spisov k protestantskim hrvatskim knjigam. *Letopis slovenske matice za leto 1898*. Ur. Anton Bartel. Ljubljana: Slovenska matica: 113–129.
- Vončina, Josip. 1977. *Analize starih hrvatskih pisaca*. Split: Čakavski sabor.
- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug.
- Vranić, Silvana. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Vranić, Silvana. 2007. Rubnost kao kriterij u klasifikaciji čakavskoga ekavskoga dijalekta. *U službi jezika: Zbornik u čast Ivi Lukežić*. Ur. Silvana Vranić. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci: 33–45.
- Vranić, Silvana. 2017. Refleksi *ǫ u istarskim čakavskim govorima zastupljenim u dijalekto-loškim atlasima. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 21/1: 283–297.
- Vranić, Silvana. 2020. Jezične značajke temporala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* s gledišta povijesne dijalektologije. *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 70: 265–284.
- Žagar, Mateo. 2018. Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke. *Hrvatski prilozi* 16. *Međunarodnom slavističkom kongresu*. Ur. Stipe Botica, Marija Malnar Jurišić, Davor Nikolić, Josipa Tomašić i Ivana Vidović Bolt. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 213–224.
- Žagar, Mateo (ur.). 2020. Spovid i spoznanie prave krstijanske vire. Urach 1564. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Adventističko teološko visoko učilište.

Summary

WHAT IS THE WRITTEN LANGUAGE OF CROATIAN PROTESTANTS' TEXTS? A CONTRIBUTION TO DEFINING -ISMS

In his 1916 capital study on the language of Croatian Protestant authors, Franjo Fancev states that it is mostly littoral and Istrian Chakavian speech that is used. Such linguistic specification was mostly passed on in philological texts until the second half of the 20th century, when the language of Croatian protestants began to be included in the hybrid or three-dialect literary and linguistic concept based on specific linguistic features pointing towards the coexistence of Chakavian, Shtokavian and Kajkavian, as well as Slovenian elements. Regardless, recent research emphasizes that the status of the elements of the three dialects is neither identical nor equal and that particular *-isms* are merely symbolic in meaning – used to open the way to the broader territory of their speakers. Following in the footsteps of existing research, this article examines in more detail the viability of the hypothesis on the three-dialect literary language of Croatian Protestants, i.e. attempts to more precisely define the type and prevalence of recorded *-isms*.

Key words: Croatian language, 16th century, Reformation, historical dialectology

Članak preuzet iz zbornika radova JEZIK HRVATSKIH PROTESTANTSKIH IZDANJA I KNJIŽEVNOJEZIČNE KONCEPCIJE 16. STOLJEĆA, Ivana Eterović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb, 2021: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, str. 79-102.